

<https://doi.org/10.62837/2024.6.119>

KƏRİMOVA NİŞANƏ NƏSRULLAH qızı
Bakı Slavyan Universiteti
Şamil Əzizbəyov küç., 102
kerimova.nishana05@gmail.com

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İNKAR PREFİKSLƏRİNİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Azərbaycan və İngilis dillərinin materialları əsasında aparılmış məqalədə ingilis dili və Azərbaycan dillərində olan söz yaradıcılığı prosesini sinxronik-təsvirinin araşdırılması və prefikslərin köməyi ilə yeni sözlərin yaradılması məsələsinin, habelə, sözlərdən digər nitq hissələrinin tədqiqi aşağıdakı elmi-nəzəri nəticələri çıxarmağa əsaslar verir.

Məqalədə derivasiya inkarlığı haqqında məlumat verilir, daha sonra inkar mənalı prefikslər və onların müəyyənləşdirilməsinin əsas prinsipləri təhlil vasitəsilə dəqiqləşdirilir və nəticə ingilis və Azərbaycan dillərində işlənən inkar mənalı prefikslər sistemləşdirilir, inkar sözlərin prefikslərlə əvəzlənməsi və onların arasında ekvivalent münasibətin yaranması araşdırılır və inkar prefikslərinin antonomik xüsusiyyətləri geniş şəkildə təhlil olunur.

İnkar prefiksləri qoşulduğu sözlərdə müəyyən inkarlıq impulsuna malik olur, yəni bitişdiyi sözün əvvəlki mənasına mənfi və ya müsbət mənə bildirir, bəzən isə əvvəlki mənə ilə müqayisədə yumşaq və neytral rənglərini vermək iqtidarında olur.

İngilis və Azərbaycan dillərində inkar prefiksləri zəngin söz yaratma vasitələri olmaqla ilk növbədə təsdiq və inkara aid müxtəlif mənə çalarlarının, praqmatik-üslubi fərqlərin reallaşmasına xidmət göstərir.

Açar sözlər: *affiksasiya, prefikslər, inkarlıq, sözdüzəltmə, məhsuldarlıq*

İngilis dilində bütövlükdə mövcud olan və onun lüğət tərkibini təşkil edən affikslərin böyük əksəriyyəti digər dillərdən alınmış elementlər hesabına yaranmışdır.

Azərbaycan dilini ingilis dili ilə müqayisə etsək göstərir ki, söz yaradıcılığında morfoloji yolla iştirak edən şəkilçilər, sözdən ayrılıqda işlənməmək, təklildə bir-bir leksik vahid olmamaq və sözlərlə bitişik yazılmaq etibarilə ümumi xarakterə malikdir. Lakin funksiya etibarilə onların müxtəlif qruplara ayrılma bildiklərini dərhal hiss etmək mümkündür.

Son illər Azərbaycan dilçiliyində də inkarlıq kateqoriyası mövzusunda maraq artmışdır. Məsələn, “Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları”, C. Cəfərov “Müasir Azərbaycan dilində inkarlığın ifadə vasitələri”,

B. Məmmədov “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası”, S. Abdullayevin “Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası”, Yusifov Elxan “Alman dilində inkar prefiksləri və onların funksional-semantik təhlili” və s. kimi dəyərli tədqiqat işlərini misal gətirə bilərik.

Lakin bunlara baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyində inkarlıq kateqoriyası çox da geniş olmayan kateqoriya kimi göstərilir. Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alsaq və bəzi mənbələrə istinad edərək, inkarlıq – ümumi qrammatik kateqoriyalardan biri hesab olunur.

Dilçilərin qeyd etdiyinə görə, Azərbaycan dilinə məxsus inkar prefiksləri yoxdur, **-na**, **-bi** və bu kimi digər inkar prefikslərin də ərəb, fars mənşəli olduğundan irəli sürüb və onların da alınma sözlərdə işlənməsi fikri ilə razılaşırlar. Azərbaycan dilçiləri bu mövzudan ötəri danışaraq yalnız inkar sözlərdən və şəkilçilərdən danışirlər. Lakin mənbələrə nəzər saldıqda müxtəlif dillərdə inkarlıq kateqoriyasının ifadə vasitələri hər bir dildə nəzərə çarpacaq dərəcədədir. Bunlar da inkar sözləri, bağlayıcıları, inkar affiksləri, prefikslər, suffiks və s. ola bilər.

Azərbaycan dilində inkarlığın morfoloji vasitələrinə aşağıdakı sahə elementlərini göstərmək olar:

1. –ma (-mə, -m) şəkilçisi;
2. –maz, -məz, inkar şəkilçisi;
3. Xeyr, heç, heç də, yox inkar ədatları;
4. Nə ... nə bağlayıcısı
5. –sız, -siz, -suz, -süz.

Bir çox ədəbiyyatda inkar əvəzlik və zərflər leksik-qrammatik səviyyə vahidləri kimi göstərilir [1, 67]. Burada çoxluq təşkil edən qarışıq məqamların mövcud olduğunu unutmamaq vacibdir.

Azərbaycan dilindəki **–ma²** şəkilçisi, bəzi şəkil və növlərdən başqa feilin bütün növlərinə və şəkillərinə qoşulur və onların təsdiqdən inkara çevirir [2, 21-23].

*Görməyə bilmirəm gözəlləri mən,
Baxmaya bilmirəm, nə danım bunu.
Görməmək, duymamaq gəlsə əlimdən
Duymaram sənin də sən olduğunu...* [5, 216].

Bizim ana dilimizdə feillər təsdiq və inkarda ola bilər. Təsdiq feilin özünəməxsus şəkilçisi olmur, çünki iş və ya hərəkət obyektiv bir şəraitdə icra olunur.

Azərbaycan dilində inkar mənalı əksik bildirən sözlərin əmələ gəlməsində nəinki **-sız(-siz, -suz, -süz)** və **-ma (-mə, -m)** inkar şəkilçilər, həmçinin ərəb, fars, latın və fransız dillərindən də alınma inkar prefikslərin mühüm yeri vardır. Məsələn:

*Onlar sizin kimi **namərd**, **kəmfürsət** deyillər* [7, 142].

*Sən sinəsinə oğul dağı çəkilən atamın alınma **bışərəflik** damğasına zorla, güclə vurub dönə-dönə isbat edib, barı onu qeyrətli xanlar sərdabəsinə sən ulu əcdadının məqbərəsinə **bihörmət** göndərmə, **kəmfürsət**, **namərd** övlad!* [7, 144].

*Çırağı **narazi**, şamı **narazi**,
Sarayı **narazi**, damı **narazi**.*

Bir razi qalana rast gəlmədim mən,

Dağılmış dünyadan hamı narazı

Necə barışdırım küsənləri mən? [8, 82].

*Şahmar bəy **namərd** adam idi, ancaq gördü ki, Bağdadın əli xəncərin qəbzəsindədi, ona görə də zarafata salıb dedi* [3, 8].

- *Yox, iki dünya bir ola, biri də heç, mən **naməhrəmlə** görüşməyəm. Məni istəyirsə axundun yanına elçi göndərsin* [3, 15].

*Məcnunla Leylinin **nakam** məhəbbətində, əlacsız, dərdli məhəbbətində bu fani dünyaya sığmayan ayrı bir gözəllik vardı....* , [3, 40].

*Qoçu Fərəci çox **binamus** deyirdilər, küçədə gözəl bir qıza, bir gəlinə gözü düşdümü, qurtardı, gərək həmən gün oğurlayardı* [3, 41].

*....iranlılar atlarının başını döndərüb geriyyə çapdılar, bəlkə də bu ondan oldu ki, İran qaçaqları bu yerlərə **nabələd** idilər* [3, 104].

Kişi dərindən nəfəs alıb dedi:

- *Hər yerdə mərd də var, **namərd** də* [3, 106].

*Kişi qalmışdı **naəlac**, nə atdan keçə bilirdi, nə də mənim cəncələ düşməyimə razı olurdu* [3, 128].

*Dost-düşmənin gözü qabağında atanı o cür **bihörmət** eləmişdilər* [3, 129].

*.... Axı nöş belə? Məgər yaxşı işdi?... Özün də cavan bir uşaq, belə dağ-daşa **nabələd**?!* [7,149]

- *Demək belə çıxır ki, **nahaqdır**?*

- *Bıy, əşə, o bir allah haqqı, təzədən bu saqqalnan elə də şeymi olar?...* [7, 142].

*Bəs bu Gülnaz hanı, bizim Balış xanım? – deyə Əbdül-salam daha da artıq bir **narahatlıqla** dilləndi* [7,169].

*Bir bəlanı ki tanrı göndərüb, bəndə onun qarşısında **naçardı**. Yenə allaha yalvarmaq gərək. Onun dərğahına pənah aparan **naümid** olmaz* [4, 46].

*Mən sizə ərz etdim ki, **naçağam** – həkim sözünü döndərüb kürsüdə qərar tutub yoğun kötiyə çevrilən gövdəsilə yığılıb açıldı* [7, 199].

*Bəhram, gecə qaranlığında da qara eynək vurmuş bu **naməlum** adamın səsində bir doğmalığ və tanışlıq hiss etmişdi* [6, 66].

*Aşıq Teymur başını yuxarı qaldırıb Səttarxanın gözlərinin içinə diqqətlə baxdı və bu baxışda o, nifrət və **narazılığını** onun dəmir kimi soyuq üzünə çırpdı.*

*Balaca **naxoşdu**. Qonşu kənddəki ocağa aparmışdım.* [4,43].

İndi adamlar deyəsən cindilər,

*Cin nədi, Şeytan kimi **bidindilər**. (M.Ə. Sabir)*

Könül, vəfasız olan nazlı yarə yalvarma!

*Nə etibar ona, **bietibarə** yalvarma! (Vahid Ə.)*

*Nola gər cəmiyyəti-xatirdən olsam **naümid***

Cəm olurmu xublər zülfü pərişan eyləyən ? (Xəlil Z.)

Müasir dilçilik ədəbiyyatında inkar prefiksləri, yeni sözlərin yaradılması prosesində onların rolunu, məhsuldarlığını və mənşəyini araşdırarkən, müqayisə olunan dillərdə onların oxşar və fərqli cəhətləri şərh olunur.

Alınma prefikslər ingilis dilinə əvvəcə Fransız və ya Latın sözlərinin tərkibində daxil olurdu, bir müddət söz tərkibində daxil olub işləndikdən sonra, daha doğrusu erkən yeni ingilis dili dövrünün başlanğıcından daha çox məhsuldarlıq xüsusiyyəti kəsb edərək nəinki alınma sözlərdən, eləcə də doğma ingilis dili sözlərindən yeni leksik vahidlər yaratmağa başladılar.

It gave me the sensation of something very strong, overmastering that held him, as it were, against his will [10, 62].

With his disinterested passion for art, he had a real desire to call the attention of the wise to talent which was in the highest degree original [10, 23].

When he smiled he showed broken and discoloured teeth [10, 168].

He had a greater cause of discontent with life than this [10, 70].

She strove to ensnare him with comfort and pathetic art [10, 162].

I see already his muscular calves encased in the gaiters Episcopal [10, 24].

It was enchanted fruit to taste which might open the gate was to God knows what secrets of the soul and to mysterious palaces of the imagination [10, 217].

I should have pictured him impatient of the restraints of life [10, 159].

Facts were nothing to him, for beneath the mass of irrelevant incidents he looked for something significant to himself [10, 158].

You felt that it was ready to be wafted away on the immaterial air, and death bore all the aspect of a beloved friend [10, 198].

...she had acquired a certain nonchalance [9].

People will think you're deformed or something, ... [9]

Michael got himself demobbed the moment the war was finished [9].

He seemed to observe them with adetached curiosity [9].

Somerset Moemin "Ay və Altışahı" və "Teatr" əsərlərindən gətirilmiş nümunələrdən görünür ki, əgər doğma prefikslər təxminən 7-8 prefiksdən ibarətdirsə, alınma prefikslərin sayı təxminən 48-ə çatır.

İnkar prefiksləri də mənşəyinə görə əsil və alınma ingilis mənşəli prefikslərə bölünürlər: *a-*, *de-*, *dis-*, *in-*, *non-*, və s. alınma; *un-*, *ill-*, *mis-* və s. isə əsil ingilis şəkilçiləridir.

1. Bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsi düzəldə bilən inkar prefiksləri:

de- və *dis-*.

• **De + N = V.** Məsələn, *to desting* – iynəsini çıxarmaq, *to debeak* – dimdiyini kəsmək;

• **Dis + N = V.** Məs., *to dismember* – tərkib hissələrinə ayırmaq, parçalamaq, *to discourage* – həvəsdən salmaq, ruhdan salmaq və s.

2. Bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsi düzəldə bilməyən inkar prefiksləri:

a-, *ill-*, *in-*, *mis-*, *non-*, *un-*.

- **Non + A = A.** Məs., *non-committal* – qeyri-müəyyən, qeyri-səmimi, *non-American* – qeyri-amerikalı, amerikalı olmayan.
- **Non + N = N.** Məs., *non-acceptance* – qəbil etməmə, *non-interference* – qarışmama.
- **In + A = A.** Məs., *inconvenient* – narahat (**in-** prefiksinin digər fonetik variantlarına aşağıdakı hallarda təsadüf olunur: **il-** inkar prefiksində l hərfinin qarşısında, məsələn, *illegal* – qeyri-qanuni; **im-** inkar prefiksində b, p, m hərflərinin qarşısında, məsələn, *impossible*; **ir-** inkar prefiksində r hərfinin qarşısında. Məsələn, *irreligious* – dinsiz, allahsız;)
- **Non + A.** Məsələn, *noncombatant* – qeyri-sırası, *non-fulfilment* – yerinə yetirməmə;
- **Ill + V.** Məs., *to ill-treat* – pis rəftar etmək
- **Ill + N = N.** Məsələn, *ill-nature* – kin, qəzəb, *ill-will* – bədxahlıq, qərəzkarlıq;
- **De + N.** Məs., *to decompose* – hissələrə ayırmaq, və s.

İngilis dilində mövcud olan inkar prefiksləri digər prefikslərdən fərqli olaraq, tamamilə yeni bir meyara əsasən də təsnif etmək olar ki, bu da inkarlıq bildirən prefikslərin əlavə olunduqları sözlərdə ifadə etdikləri inkarlıq mənasının növü və mənası ilə əlaqədardır. Bu baxımdan inkar bildirən prefiksləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Əlavə olunduqları söz köklərində inkar mənalı sözlər düzəldən inkar prefiksləri:

a-, in-, dis-, non-, un-. Məs., *anormal* – anormal, *achromatic* – rəngsiz, *intolerable* – dözülməz, *disrespect* – hörmətsizlik, *displease* – xoşa gəlməmək, narazı qalmaq, *non-interference* – müdaxilə etməmə, *unknown* – naməlum və s.

2. Əlavə olunduqları söz köklərində ifadə etdikləri mənada məhrumiyyət və ya əks mənalı sözlər düzəldən inkar prefiksləri:

de-, dis-, be-, un-. Məs., *to decode* – şifrəni açmaq; *to deforest* – meşəni qırmaq; *to denitrify* – azotsuzlaşdırmaq, azotu birləşmənin tərkibindən çıxarmaq; *to decarbonize* – tərkibində karbonu çıxarmaq; *belittle* – xırdalanmaq, kiçilmək; *becloud* – tündləşdirmək, qaranlıqlaşdırmaq; *to unbutton* – düyməni açmaq, *to unscrew* – burub açmaq; *disjoin* – ayırmaq; *disbark* – qabığı aypmaq, *disadvantage* – ziyan, zərər və s.

Göründüyü kimi, inkarlıq mənasının reallaşması müəyyən semantik-struktur şərtlərlə yanaşı, funksional-üslubi və kommunikativ-praqmatik şərtlərlə də tənzim olunur, inkarlıq semantikasi yalnız ənənəvi qrammatik vasitələrlə reallaşmayıb geniş dil bazasına əsaslanır.

Beləliklə, ingilis dilinin inkişafı dövrlərində baş verən bəzi dəyişikliklərə baxmayaraq, prefikslər dilin bütün dövrlərində mövcud olmuş və yeni sözlərin yaranmasında rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S. "Müasir Alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası". Bakı, 1998, 278 səh.
2. Aslanov A. "Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları." Bakı, 1963, 90 s.
3. İlyas Əfəndiyev. Geriyə baxma, qoca. Bakı, 1981, 356 s.
4. İsi Məlikzadə. Yaşıl gecə. Bakı, 1979, 308 səh.
5. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild. Bakı, 2004. 224 səh
6. Söhrab Tahir. Qonşu qızın məktubları. İki dəfə yox olmuş adam. Bakı, Yazıçı nəşr, 1988, 384 s.
7. Süleyman Rəhimov. Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 288 səh
8. Zəlimxan Yaqub. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 288 səh.
9. Maugham W.S. Theatre. Moscow, 1985, 222 pp.
10. Maugham S. The Moon and Sixpence. Moscow, 1972

ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРЫ ПРЕФИКСОВ ОТРИЦАНИЯ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

В статье на материалах азербайджанского и английского языков изучено синхронное описание процесса словотворчества в английском и азербайджанском языках, а также изучен вопрос создания новых слов с помощью приставок, как а также других частей речи от слов, дает основание сделать следующие научно-теоретические выводы.

В статье дается информация об отрицании деривации, затем посредством анализа уточняются префиксы со значением отрицания и основные принципы их определения, в результате систематизируются префиксы со значением отрицания, используемые в английском и азербайджанском языках, исследуется замена отрицательных слов префиксами и возникновение эквивалентных отношений между ними, а также подробно анализируются антономические особенности префиксов отрицания.

Префиксы отрицания имеют определенный импульс отрицания в словах, к которым они присоединяются, то есть они передают отрицательное или положительное значение предыдущему значению слова, к которому они присоединяются, а иногда они способны придавать свой мягкий и нейтральный цвет по сравнению с предыдущим значением.

В английском и азербайджанском языках префиксы отрицания, являясь богатыми словообразовательными средствами, служат реализации различных

оттенков значения, прагматико-стилевых различий, касающихся прежде всего утверждения и отрицания.

Ключевые слова: аффиксация, префиксы, отрицание, словообразование, продуктивность

Nishana Kerimova

STRUCTURAL FEATURES OF NEGATION PREFIXES IN ENGLISH AND AZERBAIJANI

Summary

The article, based on the materials of Azerbaijani and English languages, provides the basis for the following scientific-theoretical results: the study of the synchronous description of the process of Word formation in English and Azerbaijani languages, the study of the creation of new words with the help of prefixes, as well as the study of other parts of speech from words.

The article provides information on derivation negation, then negation prefixes and basic principles of their identification are clarified through analysis, and the result is systematized negation prefixes used in English and Azerbaijani languages, the substitution of negation words with prefixes and the emergence of equivalent relations between them, and the anthonomic features of negation prefixes are widely analyzed.

Negation prefixes have a certain impulse of negation in the words to which they are attached, that is, they indicate a negative or positive meaning to the previous meaning of the word to which they are attached, and sometimes they are used to give their soft and neutral colors compared to the previous meaning.

Negation prefixes in English and Azerbaijani serve to realize different shades of meaning, pragmatic-stylistic differences, primarily related to affirmation and denial, being rich means of word creation.

Keywords: affixation, prefixes, negation, word-formation, productivity

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.06.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.06.2024

Rəyçi: dos. E.B. Nəcəfov

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur